

інформованість особи щодо власних прав та правової захищеності, фактів їх недотримання в країні, термінальна цінність права в структурі правової свідомості, нормативно-правова регуляції повсякденної поведінки тощо.

Література

1. Національна програма правової освіти населення. Затвердженої Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року N 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. - № 43. – Ст. 1921.
2. Концепція підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні. Схваленої Указом Президента України від 8 грудня 2000 року 1322/2000 // Урядовий кур'єр від 10.01.2001. - № 3.
3. Казимирчук В.П. Социально-правовая активность личности –существенная часть ее жизненной позиции и деятельности. - М., 1980. – 208с.
4. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. Современная социология права: Учебник для вузов, - М.: Юристъ – 1995. – 297 с.
5. Зубок Ю.А., Чупров В.И. Правовая культура молодежи в ракурсе трансформационных стратегий // Социс. - 2006. - № 6.- С. 37-46.
6. Соціологія права: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навчальних закладів /М. І.Панов, Н.П.Осипова, Л.М.Герасіна та ін. За ред. Н.П.Осипової. - К.: П Концерн “Видавничий дім “Ін Юре” , 2003. – 276 с.

УДК 316(454.56+258)

Кондов К.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка факультет соціології, аспірант

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК УМОВА ТА НАСЛІДОК ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті здійснюється аналіз наукових уявлень стосовно специфіки соціального контролю, як важливого соціального феномену та специфічного типу взаємодії в процесі трудової діяльності. Аргументовано, що соціальний контроль доцільно розглядати, як необхідну умову ефективного функціонування процесу трудової діяльності та визначальний чинник розвитку особистості у сфері трудових відносин.

Ключові слова: соціальний контроль, праця, соціальні цінності, соціальна нерівність, стратифікація.

В статье осуществляется анализ научных представлений относительно специфики социального контроля как важного социального феномена и специфического типа взаимодействия в трудовой деятельности. Аргументировано, что социальный контроль следует рассматривать как необходимое условие эффективного функционирования процесса трудовой деятельности и определяющий фактор развития личностим в сфере трудовых отношений.

Ключевые слова: социальный контроль, труд, социальные ценности, социальное неравенство, стратификация.

This article is analysed the scientific views on the specifics of social control as an important social phenomenon and a specific type of interaction in the workplace. Argued that social control should be viewed as a necessary condition for the effective functioning of managing work and determining factor in the development of personality in the field of labor relations.

Keywords: social control, labor, social values, social inequality, stratification.

Актуальність дослідження. Соціальний контроль виступає складним явищем суспільних відносин, охоплює найрізноманітніші сфери людської практики і знаходить своє специфічне вираження в межах багатьох соціальних процесів. Розкриваючи об'єктивну роль соціального контролю в життєдіяльності суспільства, соціологами, як вітчизняними так і зарубіжними, сформовані різні методологічні підходи, які дозволяли б інтерпретувати дане поняття у загальносоціальному плані. Розглядаючи історію розвитку даної проблематики, можемо відзначити, що у різних аспектах контроль, як соціальний феномен розглядався багатьма дослідниками. Так, нормативний аспект, як основа функціонування соціального контролю висвітлювався у працях М.Бобневої, Є.Пенькова, Б.Паригіна, В.Ядова, Є.Шорохової, А.Яковлева, О.Ручки, Ю.Тихомирова та ін. Окрім того, поняттям соціального контролю оперують також теоретики соціального управління. В рамках даного напрямку соціальний контроль розглядається, як один з етапів управлінського процесу, механізм зворотного зв'язку або механізм ефективного управління. Такий підхід до даного поняття відмічається в роботах В.Афанасьєва, В.Основніна, В.Смолькова, та ін. З дещо відмінних позицій до осмислення даного феномену підходили Б.Буйвол, В.Бакіров, В.Клімов, Я.Гілінський, К.Ігошев, В.Туровцев, В.Вічев, Н.Бойко тощо. Виступаючи масовим, соціально поширеним явищем, поняття «соціальний контроль» набувало різних значень: як функції управління, елементу державної влади, засобу забезпечення дисципліни та законності, елементу технологічних процесів та ін.

Інший важливий методологічний підхід у дослідженні проблематики соціального контролю, ґрунтовно осмислений класиками марксистської традиції в ряді важливих теоретичних положень, які розкривають сутність соціального контролю, як соціально-детермінованого процесу, виникнення та історичні особливості якого об'єктивно обумовлені комплексом соціально-економічних умов та виражаються у безпосередньому зв'язку суті соціального контролю з процесом трудової діяльності. Варто також відмітити, притаманні роботам вчених-функціоналістів Е.Дюркгейма, Т.Парсонса, К.Девіса класичні означення соціального контролю, що висвітлюються в контексті процесу розподілу праці та формують уявлення про соціальний контроль, як основоположного чинника соціальної інтеграції та формування моральних цінностей. Водночас, слід зауважити, що в багатьох фундаментальних роботах цінність соціального контролю у сфері трудової діяльності розкривається здебільшого з точки зору його корисності для підтримання стабільності соціальних систем та забезпечення зростання вигод від використання трудових ресурсів.

З огляду на вищезазначені обставини **метою** даної статті є здійснення конкретизації наукових уявлень стосовно специфіки соціального контролю, як важливого явища та специфічного компоненту трудової діяльності, диференціація його організаційних засад та функціональної обумовленості.

Історичний розвиток з позиції марксистського розуміння визначає ставлення до індивіда, як до суб'єкта виробничого процесу, становлення та історичне розкриття якого реалізується передусім в матеріально-практичній взаємодії з природою, суспільному виробництві, що поєднує індивіда з оточуючим його світом. В кожен історичну епоху праця має певну специфіку.

Однак, на будь-якому етапі трудової діяльності, дослідники виокремлюють деякі спільні риси, незалежно від конкретних історичних умов. Визначаючи ці риси, К.Маркс відзначав, що «...праця є передусім процес, який реалізується між індивідом та природою, у якому людина своєю власною діяльністю регулює та контролює обмін речовин між собою та природою» [1, с. 188]. Виходячи з даної концепції, можемо відзначити, що контроль на стільки ж притаманний індивіду, як і процес трудової діяльності, оскільки є його необхідною умовою.

Трудовий процес, незалежно від його конкретної форми, завжди характеризується загальним законом відповідності трудових дій заздалегідь встановленій схемі їх впорядкування у часі, а також раціональності їх використання в окремих випадках. Цільова раціональність, таким чином, визначає специфічну особливість праці, яка в тій чи іншій мірі притаманна праці кожного індивіда, але найбільш чітко виявляється у спільній суспільній діяльності. Виробничий процес вимагає спільної організації праці багатьох людей та потребує спеціальних зусиль у підтриманні порядку, розподілі трудових обов'язків, їх узгодженні та координації: «будь-яка спільна праця, здійснювана у порівняно великому обсязі, потребує більшою або меншою мірою управління, яке встановлює узгодженість між індивідуальною працею та виконує загальні функції, які виникають з руху виробничого організму, на відміну від руху окремих його частин» [1, с. 342]. До переліку таких функцій належить також здійснення функцій соціального контролю.

Соціальний контроль, слугуючи важливою організаційною умовою в системі виробництва матеріальних та духовних благ, розвивається по мірі розвитку суспільного виробництва, перетворюється з простого елемента трудового процесу у специфічну загальну соціальну функцію: «управління необхідно виникає всюди, де безпосередній процес виробництва має вигляд суспільно-комбінованого процесу, а не є роз'єднаною працею окремих виробників» [2, с. 422]. Виокремлення контролю, як особливого виду діяльності є наслідком історично невідворотного процесу розподілу праці – процесу якісної диференціації трудової діяльності, відокремлення та реалізації різних її видів. З ускладненням засобів та технологій виробництва, зростанням видів продуктів виробництва, зростала й необхідність у контрольній діяльності, яка вимагала специфічних знань та навиків. Тому виконання деяких контрольних функцій поступово виокремилось в особливий різновид професійної діяльності.

Однак, процес розподілу праці не перетворює контроль в абсолютно відокремлений вид діяльності. За своєю природою він притаманний всім основним процесам людської життєдіяльності, органічно проявляється в суспільних взаємовідносинах та в усіх сферах соціальної практики.

Власне, саме поняття «контроль» застосовувалось у сфері комерційних відносин та у першу чергу позначало копію будь-якого документу [3, с. 30]. Поступово розвиваючись, сфера його застосування розширювалась, а особливого значення в контексті розгляду трудової діяльності, дане поняття набуває в якості функції соціального управління. Так досить поширеним є погляд на контроль, як на спосіб порівняння фактичних результатів зі встановленими показниками. У такому контексті, контроль тлумачили, як «спостереження та виявлення фактичного стану справ... сигналізації компетентним органам про свої спостереження» [4, с. 199], або «виявлення

відхиленнь від цілей управління за допомогою ряду критеріїв та обмежень» [5, с. 241].

Наведені визначення, на думку деяких дослідників, вірно охоплюють деякі моменти процесу контролю, але вони при цьому не розкривають тих різноманітних поглядів, які у багатьох концепціях включаються у змістовне розуміння даного поняття. Визначення контролю має враховувати й оцінку стану об'єкту контролю за всіма вимогами та показниками: «функція контролю являється аналітичною. Вона здійснює спостереження за ходом виробничого процесу та виконанням виробничої програми, порівнює елементи контролюючого параметру з заданою програмою та фіксує результати порівняння у формі зручній для використання» [6, с. 95]. Окрім того, важливий крок у реалізації контрольної діяльності після об'єктивного аналізу досліджуваної ситуації полягає у розробці заходів для виправлення помилок, усунення порушень тощо. Інакше кажучи контроль повинен призводити до позитивних практичних результатів, сприяти конструктивному значенню у розвитку системи трудової діяльності.

Виходячи із зазначеного, вчені наводять наступне визначення соціального контролю, як функції управління: контроль є процес спостереження та перевірки відповідності функціонування об'єкту управління прийнятним рішенням, аналізу результатів впливу на об'єкт управління, вироблення й застосування необхідних заходів (соціальних санкцій) з метою запобігання негативних моментів та подальшої оптимізації управління на основі свідомого використання та послідовного розвитку прогресивних явищ і тенденцій [7, с. 17].

Справедливо зазначити, що досі ми розглядали соціальний контроль з точки зору його користі у виробництві духовних та матеріальних благ, виконання робіт для нормального функціонування суспільства та, як наслідок, його ролі в управлінській діяльності. Проте, його значення, як власне й значення праці цими поглядами не обмежуються. Зазвичай, особливістю соціального контролю відзначають його здатність до соціальної інтеграції та формування особливих впливів на індивідів, які сприяють їх соціально-особистісному розвитку.

Одним з перших вчених, хто відводив у своїх концептуальних поглядах на суспільство подібну роль соціальному контролю був соціолог Еміль Дюркгейм. Показово, що у роботі «Про розподіл суспільної праці», автор, доводячи первинність походження суспільства перед індивідуальністю, актуалізує проблематику соціального контролю, розглядаючи його з об'єктивістської точки зору, тобто незалежного від людських емоцій та переживань та описує його у конструктивному вимірі, як атрибутивного компоненту процесу розподілу праці – процесу, який можна вважати найважливішою онтологічною умовою розвитку індивіда, як автономно діючої, моральної особистості: «якби не утворювались інші зв'язки, окрім тих, що походять від механічної солідарності, людина не була б достатньо стримуваною. Вона не відчувала б навколо себе того позитивного тиску суспільства, який стримує її егоїзм та робить її моральною» [8, с. 409]. Таким чином, соціальний контроль розглядався, як необхідний чинник функціонування людини, як особистості. У такому вимірі, соціальний контроль виступає формотворчим чинником моральних цінностей, завдяки

якому індивід усвідомлює свою залежність від суспільства та, який формує стримуючі та обмежуючі його сили. Вищезазначене зовсім не означає обмеження індивідуальної свободи, оскільки, як зазначає автор: «бути особистістю – означає бути автономним джерелом дії. Необхідність більшої спеціалізації, виокремлює індивідуальну свідомість з підтримуючої її органічного середовища та оточуючих соціальних умов, та, внаслідок цього подвійного звільнення, індивід стає незалежним фактором своєї власної поведінки» [8, с. 411].

В дещо іншому аспекті, Дюркгейм також розглядає феномен контролю, в якості складного інтегративного компоненту суспільства, спрямованого за допомогою реститутивного права, яке формується в наслідок розподілу праці в складних суспільствах з органічною солідарністю, на відновлення справедливого стану порядку, характерного до його порушення та на організацію кооперації між індивідами. Реститутивне право, згідно з автором, включає в себе комерційне, адміністративне, конституційне види, завданням яких є «не стільки вираження колективних почуттів, скільки організація регулярного й впорядкованого співіснування диференційованих індивідів». Таким чином, обґрунтовуючи інтегративну значимість соціального контролю, саме з розподілу праці автор визначає появу нормативних правил реститутивного права, які дають початок регулюючій дії, протиставляють певні способи дії, що повторюються при даних умовах, оскільки дані правила залежать від загальних та постійних умов суспільного життя. Так, відомі способи впливу інтересів, переконань, цінностей, які у зв'язку з повторенням стають звичками, які згодом, стаючи сильнішими, перетворюються на правила та норми поведінки, дозволяють не тільки контролювати взаємодію між індивідами або індивідами та групами, але й координувати діяльність між суспільними органами та організаціями.

Таким чином, реконструюючи дослідницьку позицію Е.Дюркейма, доцільно зробити висновок, що соціальний контроль – це атрибутивний чинник життєдіяльності суспільства, який здійснюється завдяки нормативній стандартизації групової та індивідуальної поведінки через примусовий вплив на індивідів продуктів колективної свідомості, як певної сукупності загальних для членів суспільства інтересів, вірувань, переконань, почуттів, цінностей та прагнень.

Саме таке розуміння Дюркгеймом функціональної специфіки соціального контролю, на наш погляд, формує певні концептуальні передумови розгляду соціального контролю, як основоположного чинника соціальної інтеграції. Адже саме завдяки колективній свідомості та спільним переконанням, спільним віруванням та почуттям індивіди зближуються один з одним. Таким чином, виникають фундаментальні передумови для існування колективу, інституту, окремого суспільства.

Зупиняючись на роботі інших дослідників, ми не можемо обійти увагою працю К.Девіса та У.Мура «Касты, класи та стратифікація», у якій трудова діяльність розглядається як важливий елемент відтворення соціальної нерівності, що на думку авторів, є наслідком «необхідності розділяти індивідів по позиціям в соціальній структурі та підштовхувати їх до виконання обов'язків» [9, с. 107]. Відповідно завданням соціального контролю є вирішення

мотиваційної проблеми, таким чином, щоб «по-перше, вселяти індивідам бажання займати певні позиції, та по-друге, спонукати їх до належного виконання своїх обов'язків» [9, с. 108].

Згідно з підходом науковців, соціальна стратифікація виникає як особливий продукт трудової діяльності та слугує механізмом, завдяки якому суспільство гарантує, що найбільш важливі позиції займають найбільш кваліфіковані люди. Зазначається, що «суспільству небайдуже хто і на яку позицію претендує, і не тільки в наслідок того, що одні позиції самі по собі більш привабливі за інші, але й внаслідок того, що деякі з них потребують великих здібностей або особливої підготовки, що одні більш важливі за інші». Вельми суттєво й те, що наявні обов'язки слід виконувати настільки старанно, наскільки важливою є позиція. І тому невідворотно відбувається так, що суспільство змушене застосовувати винагороди або стимули, тим чи іншим способом диференційовано розділяючи їх між позиціями. Винагороди та їх розподіл, обумовлені характеристиками позицій, утворюють складову соціального порядку [9, с. 108].

На думку К. Девіса та У.Мура необхідне заповнення посад в суспільстві проблематичне з трьох причин. По-перше, одні посади є більш привабливими за інші. По-друге, є посади важливіші за інші з точки зору кращого функціонування суспільства. І по-третє, різні соціальні позиції потребують різних навичок і талантів. Розглядаючи суспільні позиції з точки зору їх функціонального значення автори зробили гіпотетичне припущення, що найбільш престижні посади є найменш привабливими, але є більш важливими для виживання соціуму. Для гарантії того, що люди будуть займати ці посади, суспільство з точки зору авторів, повинне забезпечити відповідні засоби контролю – стимули або винагороди, такі як високий престиж (символічні блага), вища заробітна плата (економічні блага) та достатні умови відпочинку (естетичні блага). При цьому припускалось, що нижчі позиції в системі стратифікації є менш значимими, більш привабливими і, відповідно, суспільство може менше контролювати їх розподіл між індивідами та виконання ними своїх обов'язків.

Необхідно відмітити, що сучасні розуміння феномену праці в контексті формування соціальних нерівностей та боротьби за контроль набувають вагомого значення також і в інших працях, таких як «Індивідуалізоване суспільство» З.Баумана, «У пошуках нового устрою» Р.Дарендорфа та інших вчених (У.Бек, Ж.Бодрійяр).

Зокрема у своїй узагальнюючій роботі «У пошуках нового устрою» Р.Дарендорф, у слід за Марксом, аналізує проблематику соціального контролю та свободи в контексті відношень капіталу та праці. Цитуючи Маркса: «свобода на цій території [царства необхідності] може полягати лише у тому, що об'єднані виробники раціонально регулюють свій обмін з природою, встановлюють над ним спільний контроль. Але тут постійно існує царство необхідності, по той бік якого починається царство свободи, яке може процвітати, тільки ґрунтуючись на тому царстві необхідності» [10, с. 765 – 766], Дарендорф однак зазначає, що в сучасному інтелектуальному суспільстві наймана праця і капітал більше не є нерозлучно пов'язаними, а «суспільство інтелекту» складається з тих, хто свідомо виключає себе із сучасного

трудового світу. Таким чином, «робота стає темою соціального контролю, тобто несвободи, яка не є такою по суті і перебуває у царстві необхідності, а, отже, інструменту влади» [11, с. 42].

Ідея розділення капіталу та праці простежується також у праці З.Баумана та пояснюється створенням територіальної незалежності капіталу, як наслідок його мобільності, тобто не прив'язаності до матеріальних ресурсів: «головним джерелом прибутку більшою мірою стають ідеї, а не матеріальні предмети» [12, с. 84]. Після її виникнення, ідея поступово приносить дохід в залежності від кількості споживачів, тим самим орієнтуючі капітал до встановлення зв'язків з ними, орієнтації пересувань або штучного створення попиту на створені ідеї. При визначенні територіального розміщення капіталу наявність робочої сили стає другорядним міркуванням.

В такому контексті міркування, постає важливе питання, як зазначені тенденції впливають на значення соціального контролю у взаємодіях влади та капіталу? Капіталу та робочої сили?

Відповідь на ці питання знаходимо у працях вчених. Капітал стає «екстериторіальним, невагомим, компактним, а досягнутий ним рівень просторової мобільності достатній для шантажу прив'язаних до певної місцевості політичних інститутів. Загроза капіталу порвати місцеві зв'язки являє собою дещо, з чим будь-який відповідальний уряд повинен рахуватися та коректувати у відповідності з цим свої дії» [12, с. 83]. В свою чергу така взаємодія політичних та бізнесових структур, а саме намагання перших втримати підприємництво під контролем, призводить, як відзначає З.Бауман до ряду важливих феноменів, одним з яких є «гнучкий ринок праці», що буденною мовою означає можливість звільнення робітника в будь-який момент його трудової діяльності, а також набуття популярності неповної трудової зайнятості населення. В більш широкому сенсі даний феномен означає нездатність значної частини населення до здійснення організованого контролю будь-яких рішень, які може прийняти капітал.

Аналізуючи сучасні тенденції розвитку ринку праці Р.Дарендорф в свою чергу описує розподіл трудового суспільства на два відмінні класи. Пануючий клас, який розбагатів на хвилі створення та осягнення новітніх технологій та нових комунікативних систем можна охарактеризувати, як виробничоактивний. Всі інші – обслуговуючий персонал, працівники у сфері послуг та розваг – слугують скоріше для комфорту та розваги тощо. У такому світі капітал та праця відокремлюються один від одного. Наймана праця стає потрібною у все меншому обсязі. А це означає, що значна частина працюючих стає непотрібною для процвітання «майбутнього капіталізму».

Таким чином, зазначає автор, неможливо недооцінити значення трудової діяльності в громадському та політичному дискурсі. Зокрема, чи не найважливішою умовою передвиборчих кампаній, згідно з німецьким класиком, є обов'язкові обіцянки створення робочих місць та боротьба з безробіттям. Стає зрозумілим, зазначає Дарендорф, що праця в значенні професійної діяльності стає не стільки джерелом доходу, способом соціальної ідентичності або економічного зростання, а інструментом соціального контролю: «без роботи для всіх світ повністю втрачає опору. Лише тоді коли всі працюють,

залишається можливість утримати суспільство – і відтак його контролювати» [11, с. 53].

Підбиваючи підсумки є доцільним зробити наступні **висновки**. По-перше, соціальний контроль, виступаючи необхідною умовою трудової діяльності, набуває вагомого організаційного значення, реалізує управлінську функцію, координуючи індивідуальну працю та загальні цілі, які виникають в процесі діяльності соціального організму. Соціальний контроль є необхідною умовою диференціації людської діяльності – процесу розподілу праці, встановлюючи координуючий зв'язок між різними за призначенням структурними елементами соціальних організацій. По-друге, на мікрорівні дослідники відзначають соціально-інтегративну значимість соціального контролю, що реалізує можливості доступу трудового населення до знарядь виробництва, а також його здатність в процесі трудової діяльності до морального тиску, формування та передачі загальнолюдських цінностей та вирішення мотиваційних проблем і відповідно стимулювання трудової активності. По-третє, на думку деяких авторів-конфліктологів, власне увесь процес трудової діяльності може виступати предметом соціального контролю, як особливий спосіб відтворення соціальних нерівностей та збагачення певних верств населення за рахунок використання робочого часу та виробничих ресурсів інших груп.

Література

1. Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения, т. 23. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. – 907 с. - с. 188
2. Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения, т. 25, ч. 1. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1962. – 552 с. - с. 422
3. Игошев К. Социальный контроль и профилактика преступлений. Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1976. – 91 с. - с. 30
4. Старосьцяк Е. Элементы науки управления. М.: Прогресс, 1965. – 423 с. - с. 199
5. Афанасьев В. Управление социалистическим производством. Вопросы теории и практики – М.: Экономика, 1974. – 670 - с. 241
6. Петров А. Управление производством. – М.: Знание, 1972. - с. 95
7. Климов В., Листвин В. Научное управление социалистическим обществом и социальный контроль. – Саратов: Изд-во СГУ, 1983. – 70 с. с. 17
8. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Канон, 1996. – 432 с. - с. 409
9. Девис К. Функционалистское обоснование стратификации // Человек и общество: Хрестоматия; под ред. С. А. Макеева. – К: Институт социологии НАН Украины, 1999. – с. 272. 108
10. Маркс К. Капітал. Критика политической экономии Т. 3, кн. 3, ч. 2. – М.: Политиздат, 1986. – 441 с. - с. 765 – 766
11. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у 20 столітті; пер. з нім. Анастасії Орган. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – 109 с. с. 42
12. Бауман З. Возвышение и упадок труда // Социс. – М.: 2004, № 5. – с. 77-86.